

ВОЛОДИМИР РЕЗНІК,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, Шовковична, 12)

VOLODYMYR REZNIK,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

volodymyr.reznik@gmail.com

http://orcid.org/0000-0001-9955-0034

Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс¹

«Упродовж століть знанням вважалося те, що доказово обґрунтовано (proven) — силою інтелекту чи реальними відчуттями. Мудрість і чистота розуму вимагали стриманості від висловів, що не мають доказовості; проміжок між абстрактними міркуваннями і безперечним знанням, хоча би тільки мислимим, слід було звести до нуля. Але чи здатні інтелект або відчуття доказово обґрунтувати знання?»

«... більшість науковців має таке ж уявлення про те, що таке наука, як риби — про гідродинаміку»

(І. Лакатос)².

Вступ

Неординарними подіями у соціологічному дискурсі в Україні є докторські монографії, автори яких відверто ґрунтують свої наукові пошуки на методології аналізу дослідницьких програм І. Лакатоса [Кутуев, 2005, 2017; Малиш, 2019]. Такі вияви проникнення цієї загальнонаукової постпозитивістської методології у середовище української соціологічної фахової спільноти актуалізують інтерес

1 Статтю підготовлено у перебігу виконання науково-дослідницької роботи Інституту соціології НАН України «Теоретичні дослідницькі програми в сучасній соціології: тренди та потенціал».

2 Див.: [Лакатос, 2013: с. 7; Лакатос, 2007: с. 27].

до Лакатосового підходу. У світовій соціології, як і в інших соціальних та поведінкових науках, методологія аналізу дослідницьких програм застосовується вже кілька десятиліть поспіль [Alexander, 1982: pp. 24–35; Leong, 1985; Vasquez, 1997; Heidtman, Wysienska, Szmatka, 2000: pp. 15–17]. Наразі досвід цього застосування вартий уваги і в українському соціологічному дискурсі. Але його осмисленню має передувати увиразнення специфіки зазначеної методології із суто соціологічного ракурсу. Тобто необхідно окреслити відмітні особливості її — з огляду на проблематику та завдання історії соціології. Тому завданням цієї статті є відповідний розгляд витоків та змісту Лакатосової методології аналізу наукових дослідницьких програм. Але розпочати тут варто з огляду різних версій позитивізму в соціології та філософії науки, з якого та на тлі якого постав постпозитивізм.

Позитивізм у соціології та філософії науки

Термін «позитивізм» позначає низку методологічних орієнтацій у соціології та філософії науки. Наприклад, польські соціологи виокремили та дослідили чотири стадії позитивізму: ранній позитивізм, логічний позитивізм, інструментальний позитивізм та, зрештою, постпозитивізм [Heidtman, Wysienska, Szmatka, 2000: pp. 9–17]. Стадію раннього позитивізму вони пов'язують із філософською доктриною О. Конта та його послідовників (Г. Спенсера, Е. Дюркгайма та ін.). Підвалинами раннього позитивізму визначено Контові ідеї щодо наукового висновку (inference) та єдності науки. Основою науки він вважає доконані факти, що базуються на чистому спостереженні: встановлені зв'язки між такими фактами конституюють наукові закони без будь-якої потреби в абстрактних сутностях (entities), подібних до тих, що ми знаходимо у метафізиці та філософії. Конт визнає науку єдиною чітко визначеною формою дослідження, застосовною для вивчення будь-яких ареалів людського досвіду. У точних природничих науках, зокрема фізиці, він вбачає методологічний ідеал або стандарт для решти наук, включно з гуманітарними.

Контове постулювання безпосередніх взаємозв'язків між процесами у феноменальному світі та науковими законами іноді трактується як довершений емпіризм. З цього погляду, наукові закони є нічим іншим, як суто емпіричними законами. Утім, Дж. Тернер аргументовано вважає позицію Конта щодо емпіризму далеко не такою однозначною. Зокрема, емпіризму суперечать Контові твердження у його «Курсі позитивної філософії» (1930). В одному з них Конт наголосив теоретичну релевантність спостереження: «Якщо є істинним, що кожна теорія має базуватися на спостережуваних фактах, однаково істинним є те, що факти не можуть спостерігатися без настановлення з боку якоїсь теорії» (цит. за: [Turner, 1979: p. 236]). В іншому Контовому твердженні прямо зауважено шкоду емпіризму та неможливість спостереження без теорії: «Наступною великою перешкодою для використання спостереження є емпіризм, який впроваджують в нього ті, хто в ім'я неупередженості забороняють використання будь-якої теорії. Видається, жодна догма не може бути більш непримиренною з духом позитивної філософії... Жодне реальне спостереження за якимось феноменом є неможливим тою мірою, якою воно не є спочатку спрямованим і зрештою ін-

терпретованим якоюсь теорією» (цит. за: [Turner, 1979: p. 237]). Спостереження при збиранні емпіричних даних й накопичення досвіду бачиться завжди заздалегідь теоретично навантаженим і спрямованим. У підсумку Тернер наполягає на безпідставності звинувачень у «голому», «грубому» та «безглуздому» емпіризмі не лише Конта, а й інших ранніх позитивістів-соціологів — Г. Спенсера та Е. Дюркгайма.

Але загалом ранній позитивізм проголошував вимоги емпіричного досвіду остаточною підвалиною людського пізнання, бо заперечував можливість пізнання надчуттєвих об'єктів, саме визначення яких виключає їх чуттєво сприймане буття. Для ранніх позитивістів не існувало сутностей (essences), що лежать поза межами царини досліджуваного феномену, та «ідеальних» об'єктів, відповідних універсальним абстрактним термінам. Достовірним вони бачили лише наукове знання, що має своїм джерелом спостереження і ґрунтується на причинно-наслідковому поясненні та індуктивному узагальненні.

Технічно вдосконалити методологію раннього позитивізму намагалися представники течії логічного позитивізму — філософи науки, які входили до Віденського гуртка (М. Шлік, Е. Мах, Р. Карнап, К. Гемпель, О. Нейрат та ін.). Вони вважали за доцільне застосовувати принцип верифікації в емпіричному доведенні істинності тверджень, що претендують на статус наукових. Верифікація наукових тверджень — перевірка їх істинності шляхом зіставлення із достеменними емпіричними фактами, виявлення відповідності зазначених тверджень цим фактам. Первісно принцип верифікації передбачав, що значення наукових понять у твердженнях вичерпується емпіричними референціями і його (це значення) принципово завжди можна редукувати до емпіричних спостережень. З цього випливало, що теоретичні поняття фактично є емпіричними категоріями, а єдині науково значущі твердження — лише ті, які можуть бути протестовані спостереженнями. Тому верифіковану наукову теорію можливо редукувати до протокольних тверджень, що фіксують результати спостережень — дані «чистого (емпіричного) досвіду». Відтак наука загалом редукується до тверджень про безпосередньо спостережувані факти, а будь-яке твердження у ній, яке не є ні аналітичним, ні емпіричним, елімінується як безглузде. Наукові закони зводяться, по суті, до емпіричних тверджень та узагальнень. Норми та стандарти наукового методу вбачаються у природничих науках: найточніша форма наукового пояснення має ґрунтуватися на «всеохопних законах» («cowering law») або «дедуктивно-номологічній» моделі, у якій explanandum¹ дедукується з комбінації початкових умов та універсального закону.

Разом із тим представники логічного позитивізму визнавали важливість абстрактних теоретичних складників у науковому методі, себто враховували існування «неспостережуваних сутностей» («nonobservable entities»). Їхнє визнання ролі теоретичних понять у продукуванні наукових знань згодом спричинило й відмову від редукування значень цих понять до суто емпіричних референцій. Це означало ревізування тези про можливість повного редукування теоретичних понять (concepts) і наукових теорій до суто протокольних тверджень спо-

1 Факт, річ або висловлення, що підлягає експлікації або поясненню.

стерезення. У підсумку принцип верифікації був ускладнений. Зокрема, його доповнений зміст експлікував Л. Вакан: «... наукове знання спирається на підґрунтя фактів, сформульованих через протокольні твердження» (Мах), які забезпечують достеменно безпосередню фіксацію чуттєвого досвіду, отриманого за допомогою «правил кореспондентності» (Карнап), що утворюють місток між теоретичною мовою і мовою спостереження» (цит. за: [Heidtman, Wysienska, Szmataka, 2000: p. 12]). У цьому визначенні верифікації йдеться вже про диференціацію мови теоретичних понять і мови протоколів спостережень, а відтак — і про необхідність правил кореспонденції (*correspondence rules*), що пов'язують розрізнені спостереження з теорією. Зрештою філософи Віденського гуртка доходять висновку, що теоретичні поняття не можуть бути безпосередньо похідними від мови спостережень або редукованими до них, а твердження спостереження (*observation statements*) не можуть бути повністю «вільними від теорії» («theory-free»).

Унаслідок рецепції логічно-позитивістської моделі наукового пояснення у соціології постав інструментальний позитивізм (Дж. Ландберг, П. Лазарсфельд, Е. Нагель, Г.Л. Зетерберг та ін.). Г.Л. Зетерберг дав таку загальну характеристику цієї суто соціологічної методологічної орієнтації: «натуралістична традиція соціальних досліджень, яка прагне досягти стандартів строгості, порівнянних зі стандартами фізики або біології ... [...] ... Вона відрізняється зосередженістю на питаннях методів та вимірювань, включно з удосконаленням статистичних технік, своїм наголосом на операціоналізації та верифікації» (цит. за: [Heidtman, Wysienska, Szmataka, 2000: pp. 13–14]). Представники інструментального позитивізму спрямовували зусилля на конструювання «природничої науки про суспільство» за допомоги операціональних дефініцій соціологічних понять. Стрижнем цієї науки мали стати невсезагальні (*casual*) закони, отримані на підставі даних спостережень та верифіковані за допомоги статистичних технік (що дають імовірнісні закономірності).

Вперше інструментально-позитивістські принципи артикулював Дж. Ландберг. У своїй праці «Основи соціології» (1939) він стверджував, що методи природничої науки є безпосередньо застосовними до вивчення поведінки людини. Ландберг адаптував для соціології позитивістські принципи здебільшого з фізики та з доктрини «операціоналізму» П.В. Бриджмана. Згідно з цією доктриною, значення змінної визначається операціями, необхідними для її вимірювання.

Згодом підставою для інструментального позитивізму стала праця Г.Л. Зетерберга «Про теорію та верифікацію у соціології» (1965), у якій описано проведення соціологічних досліджень:

- пояснення в соціології має набувати тієї самої дедуктивно-номологічної форми, яку воно має у природничій науці;
- формалізована мова, якої потребує соціологія, аби бути емпіричною наукою, передбачає строгий критерій звідності (*reducibility*) теоретичних термінів до термінів мови спостереження;
- в ідеальній теорії редукування змісту всіх теоретичних понять другого порядку до набору «первісних термінів» («*primitive terms*») уможливується

через процедури формальної логіки. Первісні терміни теоретичної соціології загалом відсилають до спостережень за поведінкою дівців у взаємодіях (див.: [Heidtman, Wysienska, Szmata, 2000: p. 14]).

Зетербергове визнання ролі понять та дефініцій у соціологічному дослідженні виявляється у його наголосі на радикальному відрізненні понять від даних. Але попри те, що поняття можуть слугувати для класифікації та опису, лише пропозиції, які були індуктивно виведені зі спостережень, на його думку, можуть привести до реального теоретичного пояснення. Власне такі систематично зорганізовані та подібні до закону висловлювання про суспільство, які можуть бути підтверджені фактами, Зетерберг вважає «теорією» в тому сенсі, в якому це слово використовують у науках. З цього погляду, мета соціальної науки — зробити формулювання узагальнень точнішими та верифікувати їх на результатах емпіричних досліджень. Такі узагальнення випливають із поступової акумуляції досліджень й утворюють дедуктивну ієрархію.

Засади інструментального позитивізму набули розвитку у працях П. Лазарсфельда, Е. Наґеля та К. Гемпеля. Зокрема, Лазарсфельд запровадив у соціології низку методологічних нововведень — багатовимірний (multivariate) аналіз, вибірку «снігової грудки» (snowball sampling) та латентно-структурний аналіз. Впровадженням загальнонаукових кількісних методів, операціональних визначень та квазіекспериментального дизайну соціологи намагалися наблизити власні дослідження до наукових стандартів точних наук. У підсумку розроблення теорії та її застосування з використанням методів логічної операціоналізації, шкалування та вимірювання, логічної індукції та дедукції мало набути циклічності (рис. 1).

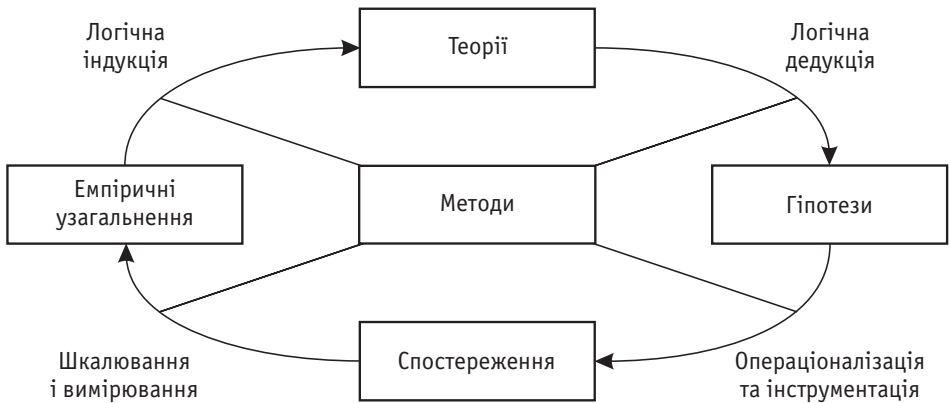

Рис. 1. Циклічність дослідницької роботи в соціології, за В. Волесом [Асп, 2000: с. 83]

Згідно з інструментально-позитивістською методологією, цикл накопичення соціологічного знання започатковується спостереженнями. З використанням засобів шкалування та вимірювання у перебігу спостережень продукуються емпіричні узагальнення. На підґрунті емпіричних узагальнень згідно з формальними правилами логічної індукції формулюються теорії. Далі на підставі теорій

згідно з правилами логічної дедукції генеруються гіпотези, які верифікуються у перебігу спостережень, і т.д.

Пізнішою та складнішою версією позитивізму у філософії науки та в соціології є постпозитивізм (К. Попер, Т. Кун, П. Фоєрабенд, І. Лакатос, С. Тулмін, Дж. Александер та ін.). Постпозитивісти піддають сумніву низку засад логічного позитивізму та пропонують власні оригінальні моделі наукового поступу.

Моделі наукового поступу К. Попера та Т. Куна

К. Попер не вважав можливим дотримуватися строгого розрізнення між теоретичною мовою і мовою спостереження або й загалом визнавати існування мови спостереження у логіко-позитивістському сенсі. Оскільки, з його погляду, наукова теорія не передбачає вжитку двох мов — мови спостереження та мови теоретичних термінів, то, природно, відкидається й ідея правил кореспонденції між ними. Натомість ідеться радше про накладання та перетин двох вжитків однієї теоретичної мови. Завдяки їй теорія концептуально впорядковує світ, налаштовує дослідників на осмислене сприйняття майбутніх подій у ньому і повертає їхню увагу до речей, яких в іншому разі їм ніколи не довелось би спостерігати.

При емпіричному обґрунтуванні теорії Попер пропонував відмовитися від логіко-позитивістського принципу *верифікації*¹ та дотримуватися натомість принципу *фальсифікації*². Він виходив з евристичного правила: «висувай гіпотези, які мають більший емпіричний зміст, ніж у попередників». Водночас Поперовим девізом були креативність у висуванні власних гіпотез та безкомпромісність щодо них: «Бути сміливим, висуваючи гіпотези, і нещадним, спростовуючи їх». Він вважав, що факти реального світу можуть лише спростувати й ніколи не зможуть остаточно підтвердити зміст теоретичних побудов. Позаяк неможливо дослідити всі емпіричні факти, які підтверджують гіпотезу або теоретичне твердження, то слід шукати факти, які спростовують їх. Для спростування (фальсифікації) теоретичного твердження достатньо, щоби його не підтвердив лише один емпіричний факт. Замість того, щоб шукати підтвердження та здійснювати верифікацію теорії, доцільніше спробувати спростувати її. Якщо теорію можна спростувати з огляду на спостереження, що задумані для цього, то від неї слід відмовитись. Разом із тим, Поперів фальсифікаціонізм виходив із конвенційного трактування науки. Науку він розглядав не лише як корпус тверджень, а й також як систему конвенцій між науковцями, а емпіричне тестування теорій вважав неможливим без спільного публічного визнання

1 Верифікація (від лат. *verus* — істинний і *facere* — робити) — спосіб перевірки істинності теоретичних тверджень (гіпотез, теорій) шляхом зіставлення їхнього змісту зі змістом отриманих у досвіді емпіричних даних.

2 Фальсифікація (від лат. *falsus* — хибний і *facio* — робити) — наукова процедура перевірки істинності теоретичних тверджень (гіпотез, теорій) через спростування, щоб пересвідчитись, що вони не є принципово неспростовними. Принцип фальсифікованості (за Попером) є критерієм диференціації науки та філософії («метафізики»).

і прийняття низки методологічних рішень. Цими рішеннями конвенційно погоджується те, які дослідницькі дії набувають статусу спостереження, що слід розглядати як спостережувані факти, чи є теорія фальсифікованою з огляду на останні, якими є критерії спростування теорії.

Застосування Попперового критичного раціоналізму та фальсифікаціонізму у соціальних науках передбачало постійне раціонально-критичне оскарження всіх запропонованих розв'язань різних соціально-наукових проблем [Popper, 2017: S. 217]. Розв'язання, які одразу не спростовуються і витримують таку раціональну критику, попередньо приймаються як варті наступного обговорення та критичного оскарження. Жодна теорія не вважається вільною від раціональної критики, зняттям якої є категорія логічної суперечності (між гаданим знанням та доконаними фактами). У практичній площині «розвиток соціальних наук значною мірою стимулюється критикою проектів соціальних удосконалень, або точніше, спробами з'ясувати, чи можна від конкретного економічного або політичного способу поведінки з певною ймовірністю очікувати бажаного результату» [Поппер, 1994: с. 81]. Такий технологічний підхід бачиться Попперові плідним і для постановки важливих проблем суто теоретичного характеру, позаяк змушує узгоджувати теорії з певними стандартами ясності та практичної перевірки. Це має неабияк дисциплінувати спекулятивні нахили теоретиків у галузі соціології.

Т. Кун запропонував постпозитивістську модель науки та наукового поступу, засновану на ідеї парадигми. Він вважав парадигмою «визнані всіма науковці досягнення, що протягом певного часу дають модель постановки проблем та їхніх розв'язок науковому співтовариству» [Кун, 2001: с. 9]. Утім, поняття парадигми у Куна не є однозначним. У різних моментах свого викладу він ідентифікував парадигму як загальнокультурні припущення, пояснювальні моделі, методологічні принципи, символічні узагальнення, специфічні емпіричні приклади тощо. Це призводило до різних інтерпретацій та критики використання поняття парадигми. Тому згодом парадигму умовно перевизначено як «фундаментальні припущення, які науковці роблять щодо світу, який вони вивчають» [Vasquez, 1997: р. 900]. Парадигма стосується певного домену науки та орієнтує науковців, які дослідницькі питання їм слід розглядати та яких правил слід дотримуватися при інтерпретації результатів цього розгляду. З прийняттям певної парадигми науковці сподіваються, що розглядаючи світ з огляду на неї, вони зможуть зрозуміти предмет, який вивчають. Тобто парадигми дають науковцям не стільки готові відповіді на їхні запити, скільки живлять сподівання отримати такі відповіді.

Як припускає Кун, на підґрунті спільної парадигми генерується «сімейство», тобто множина споріднених теорій, які поділяють фундаментальні припущення її про те, як функціонує світ. З цього погляду, наукова дисципліна, яка не має власної центральної взірцевої парадигми, перебуває на допарадигмальній стадії. Кун вважає, що з переходом на парадигмальну стадію наука змінюється циклічно. Цикл її змін починається з появи однієї парадигми, визнаної майже одноставно у певній науковій спільноті. Ця парадигма генерує теорії для розв'язання специфічних наукових проблем — «пазлів» — впродовж періоду так зва-

ної «нормальної науки». Мірою накопичення аномалій — відхилень від очікуваних (з огляду на парадигму) результатів досліджень — у розвитку науки може настати кризовий етап. Зокрема, кризу можуть викликати багаторазові невдалі спроби приборкання аномалій у річищі усталеної парадигми. Внаслідок кризи не виключені відмова від старої та прийняття нової парадигми у перебігу так званої наукової революції. Наукова спільнота оцінює слушність і продуктивність парадигм з огляду на їхнє сприяння поступові науки. Таке оцінювання є опосередкованим — через визначення, чи відповідають критеріям адекватності теорії, генеровані на підставі відповідної парадигми.

Кунова парадигмальна модель аналізу наукового поступу плідно розвивається в історії соціології. Зокрема, на основі цієї моделі постав метатеоретичний підхід до соціології як мультипарадигмальної науки [Ритцер, 2002: сс. 571–581]. В його рамках обґрунтовано виокремлення трьох панівних соціологічних парадигм — парадигм соціальних фактів, соціального визначення та соціальної поведінки, а також окреслено предметну царину інтегрованої соціологічної парадигми. Останніми роками мультипарадигмальність соціології реінтерпретується як «метاپарадигмальна структура сучасного соціологічного знання» у складі класичної, некласичної та посткласичної метاپарадигм [Мельников, 2018: сс. 17–35; Мельников, 2019]. Утім, у соціології не бракує й оскаржень парадигмальних вислідів її історії та теоретизування. Дж. Тернер визначає соціологію як *перед-парадигмальну* науку, бо припускає, що поняття парадигми, впроваджене в науковий обіг Т. Куном, занадто сильне для того, щоби відображати справжній поточний стан соціологічного теоретизування.

І. Лакатос спостеріг низку розбіжностей Поперової та Кунової моделей наукового поступу (табл. 1).

У порівняльному контексті увиразнилися сильні та слабкі ідейні складники цих моделей. Передусім Лакатос зауважив проблематичність Поперової стратегії фальсифікації поодиноких теорій: жодна окрема теорія ніколи не може бути остаточно фальсифікована, бо докази проти неї можуть враховуватися у додаткових допоміжних теоретичних твердженнях¹. У такий спосіб одну теорію можна просто поступово замінити іншою, ніколи не відкидаючи їхніх спільних фундаментальних припущень. Кунова модель науки тут видавалася більш слушною, бо припускає, що панівна парадигма генерує сімейство теорій, одні з яких можуть просто поступово замінюватися іншими без відкидання спільних фундаментальних парадигмальних засад. Відтак оцінюванню мали підлягати не окремі теорії поодинокі, а серія інтелектуально пов'язаних теорій загалом. Евристичними бачилися також ідеї Куна про: а) інспірованість наукових спостережень та емпіричних даних апріорними фундаментальними теоретичними припущеннями парадигми; б) уможливлення зміни її не тільки за наявності емпіричних підстав, а й за появи нових альтернативних парадигмальних засад; в) безперервність зростання науки в річищі певної панівної парадигми.

1 З огляду на зауважену проблематичність, Поперів методологічний фальсифікаціонізм визначено як «наївний» [Лакатош, 2013: сс. 7, 9–10].

Розбіжності в ідеях розвитку науки К. Попера та Т. Куна [Лакатош, 2013]

К. Попер	Т. Кун
Наука — це процес «перманентної революції», а її рушійною силою є раціональна критика. Наука прогресує завдяки «методу спроб і помилок»: нові теорії постійно розробляються, пропонуються, конкурують та почергово спростовуються	Наукова революція — виняткова «кризова» подія. Прогресує тільки «нормальна наука» — за наявності панівної парадигми та упередженості науковців до критики її. Критика парадигми — ознака зневіри у ній, «кризи» її та «паніки» серед науковців
Зміна наукового знання є раціональною або принаймні може бути раціонально реконструйована. Цим має займатися <i>логіка наукового відкриття</i>	Зміна наукового знання — однієї парадигми на іншу — ірраціональна та подібна зміні релігійної віри. Це — предмет <i>соціальної психології наукового відкриття</i>
Опис об'єктивного зростання науки як раціонального та сутнісно локалізованого у світі ідей	Опис змін у парадигмальному науковому мисленні спільнот науковців загалом, а не окремих вчених
Розроблення об'єктивних раціональних критеріїв для оцінки розвитку наукового теоретичного знання є можливим та необхідним	Кожна парадигма має власне розуміння та критерії раціональності. Раціональних надпарадигмальних критеріїв для порівняння різних парадигм немає

Водночас сильним аспектом Поперової методології визначено його концепцію раціональності, що передбачала раціональну реконструкцію логіки наукового відкриття: «Поппер замінив центральну проблему класичного раціоналізму, *стару проблему пошуку підстав — новою проблемою помилково-критичного розвитку*, а також приступив до розробки об'єктивних критеріїв цього розвитку» [Лакатош, 2013: с. 8]. Натомість як проблематичне Лакатос трактував Кунове зведення філософії науки до психології науки та його наголос на ірраціональній природі відхилення науковцями однієї наукової парадигми та прийняття іншої. У підсумку Лакатосів синтез цих виокремлених сильних та евристично-продуктивних ідей Попера та Куна був втілений в обґрунтуванні поглибленого методологічного фальсифікаціонізму та методології аналізу наукових дослідницьких програм.

Поглиблений¹ фальсифікаціонізм І. Лакатоса

У розробленні власної версії фальсифікаціонізму та методології аналізу продукування і поступу наукового знання Лакатос почасти виходив з Кунової ідеї колективної природи цих процесів. Кун вважав, що вивчати слід не мислення окремого науковця, а мислення наукової спільноти. Тобто дослідженню має підлягати не психологія індивіда-науковця, а соціальна психологія наукової спільноти. Йдеться про колективну парадигмальну мудрість наукової

1 Поглиблений (англ. sophisticated) — у сенсі відмінності від так званої наївної Поперової версії фальсифікаціонізму. З погляду Лакатоса, наївна фальсифікація на підставі суто підтверджених контрфактів не є достатньою умовою для спростування тої чи тої конкретної теорії.

спільноти, що виявлялася в послідовному генеруванні та розробленні теорій, інспірованих спільною парадигмою. Втім, Лакатос сприйняв та реалізував ідею колективності науки не в соціально-психологічному, а в раціонально-логічному аспекті. Для цієї реалізації він реконструював концептуальне знаряддя Куна, щоб отримати власний, більш релевантний поняттєвий засіб аналізу: «...моє поняття «дослідницької програми» можна розуміти як реконструкцію, але у стилі об'єктивного «третього світу»¹, кунівського соціально-психологічного поняття про парадигму...» [Лакатош, 2013: с. 13]. На тлі неоднозначності Кунових визначень парадигми, Лакатосове поняття дослідницької програми є доволі однозначним щодо своїх конституювальних характеристик. Ознакою певної дослідницької програми в історії науки вважається безперервність, яка притаманна значній послідовності теорій і пов'язує їхні елементи в єдине ціле. Тобто дослідницька програма є серією теорій, пов'язаних спільним для них набором постулатів, припущень і ключових понять, що задає єдиний теоретико-методологічний контекст досліджень певного предметного сегмента науки. Водночас дослідницька програма охоплює низку методологічних правил досліджень, які можуть формулюватися на кшталт метафізичних або евристичних принципів. Методологічні правила дослідницької програми уявляються структурованими (рис. 2).

Ідеться передусім про «тверде ядро» фундаментальних припущень, постулатів і теоретичних пропозицій, які започатковують дослідницьку програму і стають для її прихильників безперечними, неоскаржуваними та неспростованими засадами². Це «тверде ядро» суто методологічно узаasadнюється як таке, що вможливує саму дослідницьку програму і є умовою її успішності. Але можливі спроби оскаржень та спростувань дослідницької програми, включно із її «твердим ядром», з боку прихильників інших наукових дослідницьких програм-конкурентів. Підставами для оскаржень та спростувань дослідницької програми є «аномалії» або «контрприкладі» — доконані факти, що суперечать її постулатам, припущенням і твердженням. Дослідницька програма неминуче входить у суперечність з альтернативними теоріями, що уявляють ці аномалії. Прихильники дослідницької програми захищають її від оскаржень

1 Йдеться про «третій» із «світів», що їх розрізняли та виокремлювали у своїх працях з філософії науки К. Попер та С. Тулмін: «Перший світ — матеріальних об'єктів, другий — світ свідомості, третій — світ висловів, істин, критеріїв, тобто світ об'єктивного знання» [Лакатош, 2013: с. 13].

2 Започаткування «твердого ядра» у його закінченій і неспростовній версії не вважається одномоментним: «Насправді тверде ядро програми, зазвичай, не виникає у повному бойовому спорядженні, подібно до Афін з голови Зевса. Воно виробляється поступово у довгому підготовчому процесі спроб і помилок» [Лакатош, 2007: с. 24]. Також мається на увазі не об'єктивна, а радше суб'єктивно гадана неспростовність «твердого ядра», прийнята на віру учасниками дослідницької програми: «Я кажу тільки про наукові дослідницькі програми, тверде ядро яких постає як неспростовне, але не обов'язково за формальними, а, можливо, і за методологічними причинами, що не мають відношення до логічної форми» [Лакатош, 2013: с. 10]. Прихильники дослідницької програми сприймають постулати її «твердого ядра» як безперечні універсальні теоретичні пропозиції.

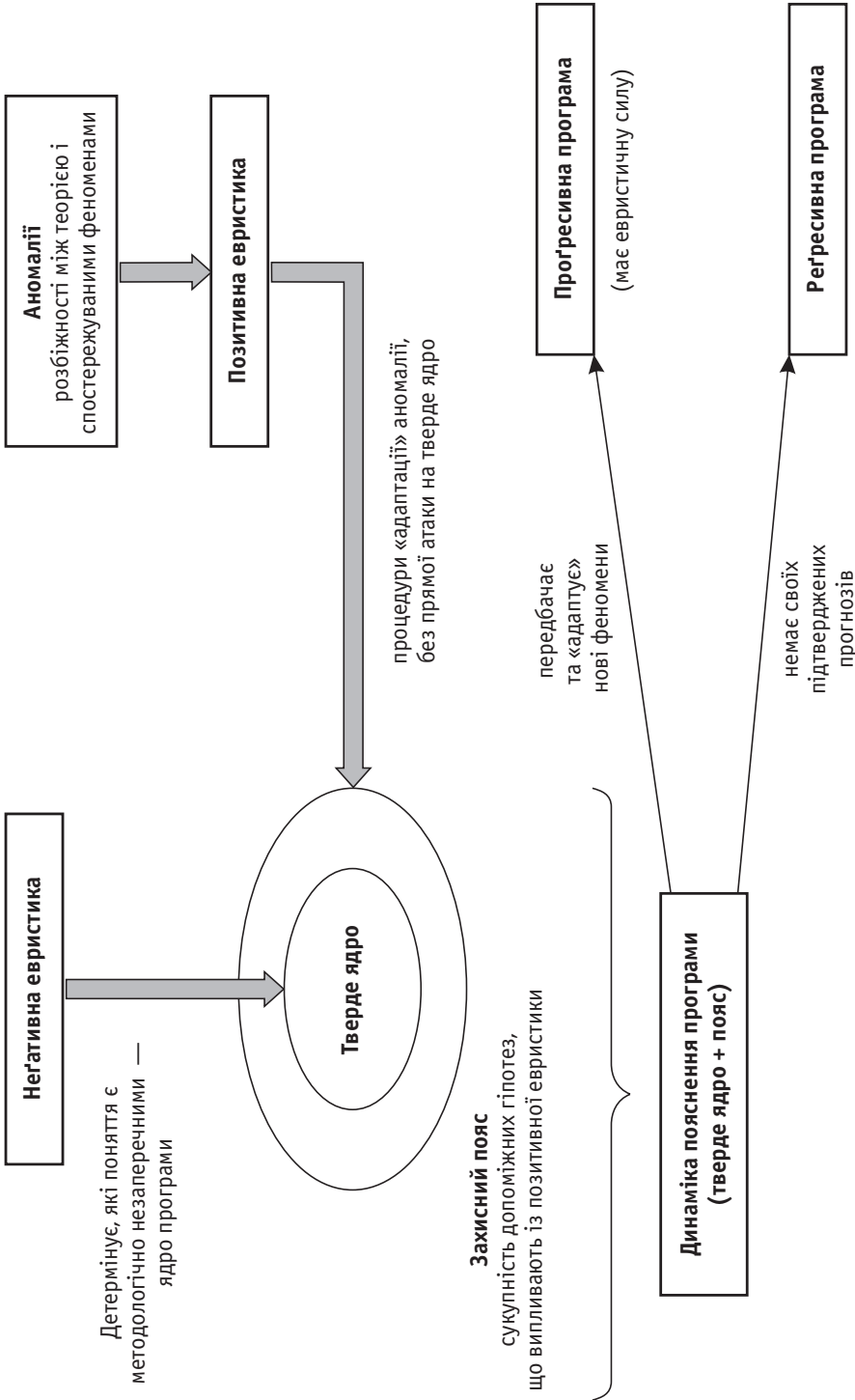

Рис. 2. Складові та механізм функціонування наукової дослідницької програми за І. Лакагосом [Arthur, Terrazzan, 2018]

та спростувань з боку своїх суперників. Цей захист здійснюється за допомоги оскаржуваних, змінюваних і спростовуваних допоміжних теорій, гіпотез та моделей. Аномалії та контрприкладні у цих допоміжних теоріях, гіпотезах та моделях «адаптуються» — реінтерпретуються як приклади дієвості даної дослідницької програми. У такий спосіб постає «захисний пояс» дослідницької програми, який постійно модифікується, вдосконалюється, розширюється та навіть цілком замінюється з огляду на появу емпіричних аномалій та викликів з боку конкурентів.

Відмінність «твердого ядра» і «захисного поясу» як структурних складників дослідницької програми виявляється у їхніх евристичних властивостях. Убезпечення «твердого ядра» дослідницької програми від загроз спростування його є функцією «негативної евристики» — методологічних правил, що вказують дослідникам на те, яких шляхів дослідження потрібно уникати. Негативна евристика запобігає розробленню наукових теорій, які будуть несумісними із вихідними фундаментальними припущеннями, тобто «твердим ядром» дослідницької програми. Водночас необхідність розбудови своєрідного «захисного поясу» для захисту незмінного «твердого ядра» дослідницької програми є функцією «позитивної евристики» — методологічних правил, що передбачають те, які шляхи дослідження треба обирати і як ними рухатися. Позитивна евристика спрямовує дослідження для розроблення допоміжних гіпотез, які запобігають явним суперечностям дослідницької програми із емпіричними даними. Також позитивна евристика специфікує форму розроблюваних допоміжних теорій для протидії емпіричним аномаліям, контрфактам та спростуванням дослідницької програми. Такі аномалії, контрфакти та спростування не ігноруються, а радше фіксуються для нейтралізації їх у подальшому — за появи евристичних спроможностей для цього. Позитивна евристика визначає плідність, стійкість та розвиток дослідницької програми, що виявляється у здатності її прихильників переформулювати свої допоміжні теорії з огляду на концептуальну критику та нові емпіричні факти.

Зазначені зусилля прихильників дослідницької програми можуть мати результатом перетворення реінтерпретованих емпіричних аномалій та контрприкладів на аргументи, що підкріплюють програмові засади. Не виключені й розширення сфери емпірично спостережуваного завдяки передбаченню нових фактів та збільшенню емпіричного підґрунтя дослідницької програми. Такі успішні адаптивні зміни «захисного поясу» програми трактують як прогресивний зсув наукових проблем в її предметній царині. Умовою прогресу програми вважається примноження теоретичного та емпіричного наукового знання: «Потрібно, щоб кожний наступний крок дослідницької програми прямував до збільшення змісту, іншими словами, сприяв *послідовно прогресивному теоретичному зсуву проблем*. Крім того, треба, щоб, принаймні, час від часу це збільшення змісту підкріплювалося ретроспективно; програма в цілому має *розглядатися як дискретно прогресивний емпіричний зсув*» [Лакатош, 2007: с. 12]. «Зсув проблем» вважається прогресивним за двох одночасних умов. Він має бути, по-перше, теоретично прогресивним, тобто пов'язаним із теоретичними передбаченнями якихось нових, досі невідомих фактів. По-друге, він повинен

бути також емпірично прогресивним, тобто ґрунтуватися на реальному емпіричному підтвердженні цих нових передбачень. За обсягом емпіричного змісту нове теоретизування в рамках прогресувальної дослідницької програми має перевершувати як її попереднє теоретизування, так і теоретизування в рамках інших дослідницьких програм-конкурентів. Програма прогресує й ретроспективно — за рахунок теоретичної реінтерпретації раніше зафіксованих, але науково не пояснених емпіричних аномалій та контрфактів.

Прихильники дослідницької програми керуються її «позитивною евристикою», абстрагуються від емпіричних аномалій, контрприкладів та спростувань і зосереджуються на конструюванні моделей досліджуваної реальності. Під «моделлю» тут розуміють «множину граничних умов (можливо, разом з деякими «споглядальними» теоріями), про які відомо, що вони повинні бути замінені в ході подальшого розвитку програми» [Лакатош, 2007: с. 13]. Щойно сформована дослідницька програма може починати із конструювання моделей «ідеальних», неіснуючих об'єктів. На місце старих моделей приходять нові, більш релевантні досліджуваній емпіричній реальності. Моделі допомагають генерувати нові осягнення (insights) досліджуваних феноменів та вможливають тестування цих розумінь. Так триває доти, доки позитивна евристика не вичерпує свої ресурси й дослідницька програма загалом не переходить в регресивну фазу. Таким чином, в долі наукової дослідницької програми визначальною є її позитивна евристика: від неї здебільшого залежить те, які проблеми підлягають раціональному вибору науковців, котрі працюють в рамках певної дослідницької програми. З цього погляду, сила дослідницьких програм визначається тим, скільки відомих наукових фактів вони теоретично інтерпретують та реінтерпретують і скільки нових фактів вони вводять в науковий обіг через теоретичну (ре)інтерпретацію їх. Відтак загалом методологія наукових дослідницьких програм увиразнює, наголошує і пояснює «*відносну автономію теоретичної науки*».

Водночас головним стимулом розвитку наукової дослідницької програми Лакатос вважає «психологічно неприємні, але технічно неминучі аномалії», що суперечать їй. В доланні таких суперечностей між науковими дослідницькими програмами та аномаліями він вбачає сенс науки як шляху пошуку істини: «... *суперечливість* — у точному значенні цього терміна¹ — повинна залиша-

1 Лакатос пропонує власну інтерпретацію зазначеного терміна: «Два вислови утворюють суперечність, якщо їх кон'юнкція не має моделі, тобто не існує інтерпретації їх дескриптивних термінів, за якої ця кон'юнкція істинна. У звичних міркуваннях терміни використовуються значно ширше, ніж у формальному дискурсі; окремі дескриптивні терміни одержують фіксовану інтерпретацію. У цьому неформальному значенні два вислови можуть бути (слабо) суперечливими при стандартній інтерпретації деяких смислоутворювальних термінів, хоча формально, при нефіксованій інтерпретації, вони можуть бути сумісними. ... Не варто поспішати із стандартними інтерпретаціями термінів, тому що вихолощення значень може привести до безплідності позитивної евристики програми (проте іноді саме стандартизація значень може виявитися прогресивною)» [Лакатош, 2007: с. 26]. Тобто проводиться демаркація між розширюваними і нерозширюваними (дескриптивними і логічними) термінами в неформальному міркуванні. Водночас різна міра суперечності між висловами пов'язується із (не)формальністю їх дискурсу та (не)стандартністю інтерпретації термінів, вжитих у них.

тися найважливішим регулятивним принципом (що перебуває зовні і вище за вимогу прогресивного зсуву проблем); виявлення суперечностей повинно розглядатися як проблема. Причина проста. Якщо мета науки — істина, то наука покликана домагатися несуперечливості; відмовляючись від несуперечливості, наука відмовилася б і від істини» [Лакатош, 2007: с. 17]. Продуктивність дослідницької програми залежить від ставлення її прихильників до аномалій або суперечностей. Нехтування такими суперечностями або примирення з ними є неприйнятними в науці, а безоглядні спроби їх усунення за умов дефіциту евристичних підстав — непродуктивними. Продуктивним, натомість, є суто виважений раціональний підхід дослідників до аномалій: «...як тільки суперечність — або аномалію знайдено, ... розумний вихід...: влаштувати для даної суперечності тимчасовий карантин за допомогою гіпотез *ad hoc* і довіритися позитивній евристиці програми» [Лакатош, 2007: с. 17]. Тобто свідомо визнаються і тимчасово допускаються певні прогалини в теоретичному знанні, поки планомірно створюються концептуальні передумови подальшого їх якісного заповнення теоретизуванням. Але допоміжні пропозиції у формі *ad hoc* (спеціальних) гіпотез не дають жодних нових фактів та нового емпіричного змісту і трактуються як «суто лінгвістичні вправи». Такі спеціальні пояснення можуть лише приховувати фактичне звуження емпіричного змісту дослідницької програми, а не запобігати йому. Якщо кількість гіпотез *ad hoc* зростатиме і вони не будуть замінюватися концептуальними поясненнями, що примножують теоретичний та емпіричний зміст дослідницької програми, вона зрештою має перейти у регресивну фазу, вичерпавши свою евристичну потугу. Коли програма перебуває у регресивній фазі, то головні стимули її змін надходять від позитивної евристики, а не від аномалій, здебільшого ігнорованих прихильниками програми.

У цьому контексті Лакатос розглядає так звану тезу Дюгема–Квайна. Згідно з нею, за достатньої уяви теоретика будь-яка теорія, ґрунтована на окремому твердженні або на кон'юнкції багатьох тверджень, завжди може бути «врятована» від спростування. «Порятунок» теорії уможлиблюється через оперування пов'язаним із нею підставовим (background) знанням. А контрфакти можуть бути нейтралізовані за допомоги адекватної реінтерпретації її понять. Зокрема, В. Квайн пояснював цю можливість таким чином: «...будь-яка пропозиція може зберегти свою істинність, якщо піти на рішучу переробку тієї системи, у якій ця пропозиція фігурує. І навпаки, з тієї ж причини жодна пропозиція не наділена імунітетом від її можливої переоцінки» (цит. за: [Лакатош, 2013: с. 10–11]). Себто за необхідності дослідник може замінити будь-які із засновків або тверджень у своєму «дедуктивному механізмі», внести зміни у різні частини знання і в такий спосіб відновити його несуперечливість із доконаними фактами. З Лакатосового погляду, така заміна будь-якої частини наукового знання матиме сенс тільки за умови прогресивного «зсуву проблем», в результаті якого можуть бути передбачені нові факти. Лишень доти, доки позитивна евристика генерує нові факти, прихильники дослідницької програми продовжуватимуть реалізовувати її. Участь науковців у конкуруювальних дослідницьких програмах, їх вибір та підтримка залежать від довгострокової продуктивності цих програм

у нетривіальному розв'язанні наукових проблем, спроможності ініціювати пошуки у нових предметних ареалах.

До ознак регресу наукової дослідницької програми належать: «нерозсудлива сміливість» її прихильників у висуненні безплідних гіпотез на кшталт «диких і неприборканих фантазій»; запізнення з відкриттям фактів; брак виваженості у сприйнятті аномалій, що виявляється здебільшого як в ігноруванні їх, так і в підвищеній чутливості до них; реагування на аномалії не планомірною перебудовою «позитивної евристики», а здебільшого несистематичними, спорадичними «спробами та помилками»; заповнення предметного поля досліджень «неприборканими аномаліями»; накопичення «безплідних суперечностей» та примноження кількості гіпотез *ad hoc*; вияви втрати програмою «свого емпіричного характеру» [Лакатош, 2007: сс. 15–16, 28]. Йдеться також про інші ознаки безплідності й занепаду дослідницької програми: 1) введення її прихильниками нових понять або інших переформулювань у спробах пояснити суперечливі факти (*discrepant evidences*); 2) ці переформулювання ніколи не вказують на якісь нові несподівані факти, тобто не стверджують нічого про світ, крім того, що було виявлено і стверджувалося на підставі неузгоджуваних фактів; 3) жодне з нових теоретичних тверджень не проходить успішних тестувань або взагалі відсутні нові твердження, крім пропонованих для пояснення суперечливих фактів; 4) змінюється не те, що є знаним про світ, а мітки на позначення змісту (*semantic labels*) для опису суперечливих фактів, яких вихідна теорія не передбачала [Vasquez, 1997: p. 901]. Якщо дослідницька програма зрештою вичерпує свій евристичний потенціал і перестає бути здатною передбачати раніше невідомі факти, її прихильники можуть відмовитися від «твердого ядра» незмінюваних фундаментальних засад. Ідеться про руйнування цього «ядра», що означає елімінацію або припинення існування і програми загалом, тоді як її прихильники після відмови від досліджень у її межах пристають до інших програм.

Утім, дослідницька програма не скасовується суто негативною і руйнівною критикою з боку суперників. Прихильники дослідницької програми зазвичай виявляють неабияку впертість та завзятість у боротьбі за її виживання. Тому самі по собі емпіричні аномалії, свідчення суперечності між доконаними фактами та дослідницькою програмою не спростовують її. Вирішальних емпіричних аргументів — підтверджених контрфактів щодо дослідницької програми, які можуть ураз заперечити її, не існує. Діалектика розвитку дослідницьких програм, як зазначає Лакатос, зовсім не зводиться до чергування умоглядних програмних теоретичних припущень та емпіричних спростувань їх. Лише конструктивна критика дослідницької програми та пропонування продуктивної альтернативи їй від прихильників конкуруювальних дослідницьких програм можуть мати реальний успіх.

Лакатос вважає відмову науковців від дослідницької програми можливою лише за низки одночасних умов. По-перше, коли ця дослідницька програма вже не є прогресивною і її позитивна евристика втрачає здатність генерувати нове теоретичне знання. По-друге, коли всі емпіричні факти цієї дослідницької програми враховує водночас наявна інша достатньо потужна й така, що конкурує

з нею, дослідницька програма. По-третє, коли ця друга альтернативна дослідницька програма пропонує також новий емпіричний зміст і за цією характеристикою перевершує першу програму. Зазначені три умови сукупно конституують Лакатосову поглиблену (sophisticated) версію фальсифікації. «Суворою емпіричною вимогою» поглибленого фальсифікаціонізму вважається «вимога Лейбніца–Вевела–Поппера, згідно з якою добре *продумане створення матриць має відбуватися набагато швидше, ніж реєстрація фактів, що повинні бути поміщені в ці матриці*» [Лакатош, 2013: с. 13]. Попри емпіричні аномалії, що суперечать теорії, вона не вважається фальсифікованою і скасованою існуванням їх, поки науковці не запропонують іншу, кращу за неї, теорію. Іншими словами, фальсифікація певної теорії реалізується лише тоді, коли її витісняє краща теорія із значно більшим емпіричним змістом. Себто поглиблена фальсифікація не обмежується взаємозв'язком теорії та емпіричної бази, бо ґрунтується на мережі взаємозв'язків між конкурувальними теоріями та емпіричною базою їх у перебігу конкуренції.

У межах Лакатосової методології пропонувано, за його словами, новий критерій демаркації між: 1) «зрілою наукою» на базі конкурувальних дослідницьких програм, яка володіє евристичною потугою, що зумовлює автономію наукового теоретизування; і 2) «незрілою наукою», що утворюється з «тривіальної послідовності» або «патерну затяжних спроб і помилок». Таким чином, повноцінна наука розуміється як царина конкуренції не окремих теорій, а дослідницьких програм — серій різною мірою концептуально та предметно споріднених теорій, що й уможлиблює безперервне зростання наукового знання. Шлях цього зростання бачиться таким, що визначається передусім творчою уявою теоретиків, які за достатньої ретельності пошуків здатні знайти нові емпіричні дані для підтвердження своїх теоретичних ідей. Не лише теоретичний, а й емпіричний поступ науки забезпечується креативністю теоретизування.

Лакатос переконаний, що наукові теорії можуть, врешті-решт, приводити до збільшення істинних і зменшення помилкових вислідів і, вочевидь, у цьому суто спеціальному значенні, збільшуватимуть свою «правдоподібність» [Лакатош, 2013: с. 13]. Зазначену «правдоподібність» («verisimilitude») він розуміє як з'ясовану відмінність між істинним та помилковим змістом якої-небудь із низки наявних теоретичних версій. Тобто тут не йдеться про інтуїтивно явну «подібність до істини» (truthlikeness): всі наукові теорії, коли-небудь створені людським розумом, він вважає рівною мірою «неправдоподібними» (unverisimilar). Натомість термін «правдоподібність» в цьому разі означає квазітеоретичну відмінність між кількістю істинних і помилкових вислідів з теорії, себто відмінність, яку ми ніколи не зможемо точно визначити, але про яку здатні робити припущення [Лакатош, 2013: с. 15]. Передбачуване зростання такої «емпіричної правдоподібності» теорій саме в цьому значенні і вважається метою науки. Для дослідження зазначеного наукового зростання Лакатос власне й запропонував свою методологію аналізу наукових дослідницьких програм.

Методологія аналізу дослідницьких програм

При застосуванні методології аналізу наукових дослідницьких програм розвиток певної науки розглядається як перманентне примноження таких програм у перебігу суперництва їх, що призводить до прогресивних та регресивних «зсувів проблем». Ці наукові події не лише об'єктивно фіксують та описують, а й раціонально реконструюють історія та філософія науки:

«Пристаючи до написання історичного нарису, треба, вважаю, дотримуватися такої процедури: 1) провести раціональну реконструкцію даної події; 2) спробувати зіставити цю раціональну реконструкцію з дійсною історією, щоб піддати критиці як раціональну реконструкцію — за брак історичності, — так і дійсну історію — за брак раціональності. Тому всякому історичному дослідженню повинно передувати евристичне опрацювання: історія науки без філософії науки сліпа» [Лакатош, 2007: с. 14].

Для оцінювання та порівняння мір прогресивності дослідницьких програм дослідники використовують такі обґрунтовані критерії, як, наприклад, їхня внутрішня консистентність, оригінальність, єднальний (unifying) потенціал та евристична потуга. Своєрідними «мірилами» прогресивності певних дослідницьких програм також вважаються кількість та якість продуктованих у їхніх рамках теорій, обсяги дослідницької діяльності їхніх прихильників на рівні висунутих робочих гіпотез. Здійснюються імпровізовані «обчислення» витрат та вигод від функціонування певних дослідницьких програм для наукової дисципліни загалом. Оцінюється і здатність дослідницької програми залучати та утримувати провідних та найкреативніших дослідників у дисципліні, спроможних розширювати позитивну програмну евристику та забезпечити її тяглість.

У перебігу аналізу розвитку ранньої квантової фізики Н. Бора Лакатос окреслює композицію (модель) «короткого нарису дослідницької програми»: «Оповідання про дослідницьку програму... повинно охоплювати: 1) виклад вихідної проблеми; 2) вказівку на негативну і позитивну евристики; 3) проблеми, які передбачалося розв'язати у процесі її розвитку; 4) опис моменту, з якого почалася її регресія (своєрідної «точки насичення»); 5) програму, котра прийшла їй на зміну» [Лакатош, 2007: сс. 15–16]. Ця композиція відбиває головні аспекти структури та динаміки дослідницької програми (рис. 2). Разом із тим, неабияка увага у нарисі має бути приділена аспектам наукової проблематики, з приводу яких постає та розвивається дослідницька програма. Йдеться про опис наукових проблем як суперечностей у межах наукового знання — між знаним і незнаним, яке може стати і стає теж знаним завдяки дослідницьким пошукам.

Осердия історичного нарису наукової дослідницької програми варто вважати виразнення її евристики — негативної та позитивної, зокрема останньої — у її динаміці. Структурування евристики дослідницької програми має наслідком формулювання методологічних засад аналізу історії науки: «...позитивна і негативна евристики дають разом зразкове (неявне) визначення «концептуального каркаса» (а відтак і мови). Тому, якщо історія науки розуміється як історія дослідницьких програм, а не теорій, то у цьому набуває певного смислу

твердження про те, що історія науки — це історія концептуальних каркасів або мов науки» [Лакатос, 2007: с. 24]. Власне концептуальний каркас науки утворюють її стрижневі поняття, довкола яких розбудовуються плідні дослідницькі програми. Ці поняття забезпечують єдиний концептуальний контекст для різних теоретизувань у межах кожної дослідницької програми, а також між конкуруючими дослідницькими програмами в науці. Тому раціональна історична реконструкція поступу науки передбачає аналіз трендів мінливості поняттєвого складу її загалом та чільних її дослідницьких програм зокрема. І йдеться не лише про природничі та технічні науки, а й про поведінкові, соціальні та гуманітарні науки.

В історичному аналізі дослідницьких програм необхідно враховувати й соціальну та соціально-психологічну природу процесу продукування наукового знання. Науковці зазвичай є членами своїх фахових груп, товариств та організацій із певними колективними професійними стандартами, кодексами та етикою. Науки, своєю чергою, розвиваються у певному соціальному контексті й зазнають його впливу. Наукові пошуки і здобутки кожного науковця (не) набувають значущості у дисциплінарному контексті, що його спільно створює фахова спільнота відповідної галузі науки. Кожен науковець шукає розв'язання наукових проблем, які постають перед галуззю його науки, його фаховою спільнотою, установою, дослідницьким осередком. Він неминуче вимушений співпрацювати із своїм фаховим оточенням, враховувати у своїй науковій діяльності його панівні та усталені метатеоретичні, теоретичні, методологічні, методичні, ідеологічні та етичні орієнтири. Відтак в історичному аналізі досліджуваній доробок певного науковця необхідно контекстуалізувати з огляду на соціальний час та довкілля його появи.

На підґрунті власної методології аналізу дослідницьких програм Лакатос вкрай критично оцінював сучасний йому розвиток соціальних та поведінкових наук. Зокрема, він закидав марксистам та фрейдистам наукову несумлінність, що виявлялася, на його погляд, у відмові їх піддати фальсифікації власні теоретичні позиції. Загалом Лакатос констатував «...слабкість програм, які, подібно до марксизму чи фрейдизму, звичайно є «єдиними», пропонують грандіозний план, за яким певного типу допоміжні теорії створюються для того, щоб поглинати аномалії, але ... насправді завжди винаходять свої допоміжні теорії услід одним фактам, не передбачаючи в той же час інших. (Які нові факти передбачив марксизм, скажімо, починаючи з 1917 року?)» [Лакатос, 2013: с. 23]. Відставання марксизму та фрейдизму у теоретичному осмисленні нових докочаних фактів емпіричної соціальної реальності, їх цілковита прогностична неспроможність в другій половині ХХ століття були, як вважав Лакатос, виявом регресивності цих наукових дослідницьких програм.

Критики зазнає й інший вияв теоретичної слабкості дослідницьких програм у соціальних та поведінкових науках. Ідеться, зокрема, про «приглажені, не потребуючі уяви скучні серії «емпіричних» підтасовок», які, за Лакатосовими спостереженнями, часто зустрічалися в сучасній йому соціальній психології: «Такого роду підтасовки здатні за допомогою так званої «статистичної техніки» зробити можливими деякі «нові» прогнози і навіть наволхувати кілька неочі-

куваних крупин істини. Але в такому теоретизуванні немає ніякої об'єднувальної ідеї, ніякої евристичної сили, ніякої безперервності. З них не можна створити дослідницьку програму, і в цілому вони даремні» [Лакатош, 2007: сс. 23–24]. Понад те, категоричністю, безапеляційністю та нищівним запалом відзначені й Лакатосові твердження про статистичний аналіз емпіричних даних у соціальних науках загалом: «...роль статистичної техніки у соціальних науках головним чином визначається тим, що вона дає апарат для фальшивих підкріплень і тим самим видимість «наукового прогресу», тоді як насправді за цим не стоїть нічого, окрім псевдоінтелектуального сміття» [Лакатош, 2007: с. 29]. Таким чином, порівняно із природничими науками, соціальні та поведінкові науки він вважав менш розвинутими у теоретичному та емпіричному аспектах, а перспективи їх прогресивного розвитку — вельми неоднозначними¹.

Утім, попри безпрецедентні суворість та сарказм Лакатосових оцінок соціальних та поведінкових наук, і в цих науках докладалися неабиякі зусилля для рецепції поглибленого фальсифікаціонізму та методології аналізу наукових дослідницьких програм. Ці зусилля мали певні успіхи. Методологічний спадок Лакатоса був інкорпорований до зазначених наук. Дж. Гайдтман, К. Вісенська та Я. Шматка вважають стрижневими принципами постпозитивістської перспективи у соціології три із чотирьох принципів висновування (*corollary principles*), що їх артикулював Дж. Александер на підставі рецепції Лакатосової методології. Згідно з першим принципом, не існує поняття «теоретично нейтрального (*theory-neutral*) спостереження»: «Усі наукові дані є теоретично навантаженими (*theory-informed*)» [Alexander, 1982: p. 30]. Пояснення цього принципу польські соціологи ґрунтують на думці К. Диксона, який стверджував, що всі емпіричні дані у природничих та соціальних науках не є нейтральними, бо завжди розглядаються на підставі та в термінах певної теорії або накопичуються з огляду на засадові (*background*) припущення. І можливість розглядати емпіричні дані як сильні (*hard*) майже завжди залежить від уже наявного добре обґрунтованого та усталеного теоретичного каркасу. Отже, немає жодного «спостереження», яке передувало б «теорії» у формі «протокольних тверджень». Усі спостереження вважаються «заплідненими теорією» («*theoryimpregnated*») та інтерпретаціями фактів. Наукове знання не є результатом суто емпіричних даних, бо воно не є похідним безпосередньо із сенсорних відчуттів науковців, що виникають при взаємодії із досліджуваною реальністю. Науковці сприймають (або спостерігають) з усього сенсорно відчутого ними при взаємодії із досліджуваною реальністю насамперед те, що можуть розуміти (або інтерпретувати). Кожне наукове спостереження або експеримент передбачає певні апріорні теоретичні уявлення науковців для його інтерпретації, і ці теоретичні уявлення визначають те, що спостерігається. Зрештою, наукове знання постає внаслідок

1 Цьому сприяє також більше, ніж у природничих науках, переважання соціальних та соціально-психологічних чинників над раціонально-логічними чинниками мотивації теоретичних уподобань прихильників дослідницьких програм: «...якщо навіть у природознавстві визнання теорії залежить від кількісної переваги її прихильників, сили їх віри і голосових зв'язок, тоді що ж залишається соціальним наукам; отже, істина базується на силі» [Лакатош, 2013: с. 7].

поєднання і складної взаємодії сенсорних відчуттів досліджуваної реальності, апіорних уявлень про неї, а також розумових здатностей, емоцій та почуттів науковців, їхніх цінностей та етики.

Другий принцип постпозитивізму передбачає, що наукові теорії не розбудовуються і не тестуються індуктивно: «Емпіричні уявлення (*commitments*) не є базованими суто на експериментальних даних» [Alexander, 1982: p. 30]. Пояснення цього принципу ґрунтується на думці К. Попера про те, що наука загалом не продукується через індукцію, та на думці Т. Куна про те, що теорії загалом навряд чи індуються — себто виводяться з емпіричних фактів. Дж. Гайдтман, К. Вісенська та Я. Шматка стверджують, що експериментальні чи емпіричні докази не є значущими в генезі теорії. Якщо подібні факти суперечать теорії, це не призводить безпосередньо до відхилення її. Як наслідок, жодне абстрактне твердження в науці не може бути остаточно верифікованим. Для підтвердження теоретичного твердження можна зробити багато тестів, і завжди є ймовірність, що наступний тест не підтвердить її. Тому валідність наукових законів ніколи не може бути остаточно верифікованою. З постпозитивістського погляду, жоден емпіричний тест теорії не має вирішальних наслідків для неї. Всі теорії вважаються не тільки однаковою мірою недоказовими та неймовірними, але й водночас однаковою мірою неспростовними. Йдеться про гіпотетичну природу наукової діяльності, що передбачає неминучу теоретичну контекстуалізацію спостереження, експерименту та інших методів отримання емпіричних даних. Всі ці методи набування емпіричних даних відіграють неабияку роль у наукових дослідженнях, позаяк вони є способом взаємодії із досліджуваною реальністю. Але сенсу усім спостереженням, експериментам, опитуванням та іншим методам збирання даних надають апіорні гіпотези. Тож наукові знання вважаються більшою мірою пов'язаними зі спробами теоретичних пояснень та складними способами їх перевірки, ніж із суто емпіричними даними.

Згідно із третім принципом постпозитивізму, теорії в науці не тестуються відособлено, поодиноці. Внаслідок цього, «*фундаментальне зрушення (shifts) в наукових переконаннях відбувається лише тоді, коли емпіричні зміни відповідають наявним альтернативним теоретичним уявленням (commitments)*» [Alexander, 1982: p. 32]. Пояснення цього принципу ґрунтується власне на засадах Лакатосового поглибленого фальсифікаціонізму. В методологічних рамках останнього підтверджені емпіричні контрфакти самі по собі не є достатньою умовою для відхилення (фальсифікації) певної теорії, бо вона витісняється лише іншою, більш релевантною теорією. Зміни виключно в емпіричному фактажі наукової дисципліни зазвичай ігноруються або розцінюються як непояснені аномалії. Відтак наука бачиться колективною справою фахової спільноти та дослідницьких осередків науковців, які постійно продукують конкурувальні версії теоретичного та емпіричного знання. Весь поступ науки уявляється дворівневим процесом, руханим як теоретичним, так і емпіричним аргументом. Механізм наукового поступу полягає в тому, що прогресує наука загалом, а не окремішні її складники — теорії, експерименти чи спостереження. Через досягання певної узгодженості отриманих результатів теоретизувань та спо-

стережень за досліджуваною реальністю і конститується науковий прогрес. Ці результати контекстуалізуються, себто стають значущими, конкурують із своїми альтернативами та постійно переглядаються в межах наукової дослідницької програми.

Спроби рецепції Лакатосової методології аналізу наукових дослідницьких програм у соціології можна пояснювати гаданою релевантністю аналітичної моделі структури та динаміки дослідницької програми (рис. 2) в аналізі соціологічного знання. В межах останнього аналітично виокремлюються метатеоретичний, теоретичний та емпіричний структурні рівні [Резнік, 2019]. На позір спостерігаються певні умовні структурні аналогії: між «твердим ядром» та «негативною евристикою» дослідницької програми, з одного боку, та метатеорією — з іншого; між «захисним поясом» та «позитивною евристикою» дослідницької програми, з одного боку, та теорією — з іншого; між емпіричним змістом дослідницької програми, з одного боку, та емпірикою соціології — з іншого. Можна зауважити й низку аналогій динаміки функційних зв'язків між зазначеними структурними складниками дослідницької програми, з одного боку, та динаміки функційних зв'язків між метатеоретизуванням, теоретизуванням та емпіричним аналізом у соціології — з іншого. Усі ці аналогії концептуально увиразнилися в перебігу модифікування та локалізації Лакатосової методології дослідницьких програм у соціології силами дослідників Стенфордського університету М. Зелдича, Дж. Бергера та Д. Вагнера. Їхня апробована соціологічна версія цієї методології, відома як методологія аналізу теоретичних дослідницьких програм, варта окремого розгляду.

Висновки

Попри наголос на апріорній теоретичній узаданеності емпіричного соціологічного аналізу ще у доробку фундатора соціології О. Конта, ця ідея тривалий час перебувала на периферії у рамках започаткованої ним позитивістської методології. Соціологи почали рефлексивно реалізовувати її завдяки рецепції у соціології постпозитивістських моделей наукового поступу К. Попера, Т. Куна, І. Лакатоса та ін. У постановці та розв'язанні методологічних проблем історії науки (включно із соціологією) постпозитивісти виходили за межі та відштовхувалися від засад суто позитивістської методології. Зокрема, Лакатосова постпозитивістська методологія аналізу наукових дослідницьких програм вирізняється на тлі тих версій позитивізму, що передували їй, низкою особливостей. На відміну від раннього, логічного та інструментального позитивізму, у рамках постпозитивізму не культивується жорстке протиставлення емпіричних фактів і теоретизування, а також суттєво пом'якшено дихотомію «емпіричне vs теоретичне». Всупереч переконанням ранніх позитивістів, постпозитивісти визнають неусувність із наукового знання філософських (метафізичних) засад — у формі негативної евристики дослідницької програми. На тлі віри у безперечний прогрес науки (зокрема — соціології), притаманної представникам різних версій позитивізму, науковці-постпозитивісти піддають сумніву безперечність прогресивного розвитку наукового (соціологічного) знання та шукають його доказів. Логічно-позитивістський аналіз структури

та символічної логіки наукового знання поступається місцем постпозитивістському зосередженню на спробах зрозуміти його динаміку та розвиток. Увага дослідників-постпозитивістів здебільшого спрямовується на історію генези та мінливості наукових ідей і тенденцій теоретизування, вивчення відповідності ідеальних моделей наукового знання реальним прототипам його. І в цьому плані вартим подальших розвідок є з'ясування того, як Лакатосів поглиблений методологічний фальсифікаціонізм та ідеї інших постпозитивістів концептуально локалізують у різних вимірах соціальних та поведінкових наук самі представники цих наук.

Джерела

- Асп, Э. К. (2000). *Введение в социологию*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Кун, Т. (2001). Структура наукових революцій. Київ: Port-Royal.
- Кутуєв, П.В. (2005). Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу. Київ: Сталь.
- Кутуєв, П. (2017). Модерн(и): історії, теорії та практики. Соціологічна інтерпретація: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика».
- Лакатош, І. (2007). Методологія наукових дослідницьких програм. *Психологія і суспільство*, 4, 11–29. Отримано з: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/315/315>
- Лакатош, І. (2013). Дослідницькі програми Поппера і Куна у фокусі фальсифікаціонізму. *Психологія і суспільство*, 4, 6–17. Отримано з: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/679>
- Малиш, Л. (2019). *Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології: монографія*. Київ: НАУКМА.
- Мельников, А.С. (2018). *Экзистенциальная социология: проблема идентификации парадигмальной специфики: монография*. Киев: Миллениум.
- Мельников, А. (2019). Метaparадигмальна структура сучасного соціологічного знання. В: В. Резнік (ред.), *Соціологічне метатеоретизування: історія та сучасність* (сс. 226–248). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Поппер, К. (1994). *Злиденність історизму*. Київ: Абрис.
- Резнік, В. (ред.). (2019). *Соціологічне метатеоретизування: історія та сучасність*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории*. Санкт-Петербург: Питер.
- Alexander, J. C. (1982). *Theoretical Logic in Sociology, Volume 1: Positivism, Presuppositions, and Current Controversies*. Berkeley: University of California Press.
- Arthury, L.H.M., Terrazzano, E.A. (2018). A Natureza da Ciência na escola por meio de um material didático sobre a Gravitação. *Revista Brasileira de Ensino Física*, 40 (3). Retrieved from: https://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1806-11172018000300503; <https://doi.org/10.1590/1806-9126-rbef-2017-0233>
- Heidtmann, J., Wysienska, K., Szmata, J. (2000). Positivism and Types of Theories in Sociology. *Sociological Focus*, 33 (1), 1–26. DOI: 10.1080/00380237.2000.10571154.
- Leong, S.M. (1985). Metatheory and Metamethodology in Marketing: A Lakatosian Reconstruction. *Journal of Marketing*, 49 (4), 23–40.
- Popper, K.R. (2017). Die Logik der Sozialwissenschaften. Referat. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie (Suppl 1)*, 69, 215–228. Retrieved from: https://kzfss.uni-koeln.de/sites/kzfss/pdf/SH_56-2017.pdf
- Turner, J.H. (1979). Sociology as a Theory Building Enterprise: Detours from the Early Masters. *The Pacific Sociological Review*, 22 (4), 427–456.

Vasquez, J.A. (1997). The Realist Paradigm and Degenerative versus Progressive Research Programs: An Appraisal of Neotraditional Research on Waltz's Balancing Proposition. *The American Political Science Review*, 91 (4), 899–912. DOI: 10.1007/s11577-017-0425-6.

Отримано 27.08.2021

References

Alexander, J.C. (1982). *Theoretical Logic in Sociology, Volume 1: Positivism, Presuppositions, and Current Controversies*. Berkeley: University of California Press.

Arthur, L.H.M., Terrazzan, E.A. (2018). The Nature of Science in school by means of a educative material on Gravitation. [In Portuguese]. *Brazilian Journal of Physics Education*. 40 (3). Retrieved from: https://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1806-11172018000300503; <https://doi.org/10.1590/1806-9126-rbef-2017-0233>

Asp, E. (2000). *Introduction to Sociology*. [In Russian]. St. Petersburg: Aleteia. [= Асп 2000]

Heidman, J., Wysienska, K., Szmata, J. (2000). Positivism and Types of Theories in Sociology. *Sociological Focus*, 33(1), 1–26. DOI: 10.1080/00380237.2000.10571154.

Kuhn, T. (2001). *The Structure of Scientific Revolutions*. [In Ukrainian]. Kyiv: Port-Royal. [= Кун 2001]

Kutuev, P. (2005). *Conceptions of development and modernization: the evolution of research programs of sociological discourses*. [In Ukrainian]. Kyiv: Steel. [= Кутуєв 2005]

Kutuev, P. (2017). *Modern(s): history, theories and practices. Sociological interpretation: monograph*. [In Ukrainian]. Kherson: Helvetica Publishing House. [= Кутуєв 2017]

Lakatos, I. (2007). Methodology of scientific research programs. [In Ukrainian]. *Psychology and Society*, 4, 11–29. Retrieved from: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/315/315>. [= Лакатош 2007]

Lakatos, I. (2013). Popper and Kuhn's research programs in the focus of falsificationism. [In Ukrainian]. *Psychology and Society*, 4, 6–17. Retrieved from: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/679>. [= Лакатош 2013]

Leong, S.M. (1985). Metatheory and Metamethodology in Marketing: A Lakatosian Reconstruction. *Journal of Marketing*, 49 (4), 23–40.

Malysh, L.O. (2019). *Principles and rules of measurement of structural inequalities in sociology: monograph*. [In Ukrainian]. Kyiv: National University of Kyiv-Mohyla Academy. [= Малиш 2019]

Melnikov, A.S. (2018). *Existential Sociology: The Problem of Identifying Paradigmatic Specificity: Monograph*. [In Russian]. Kyiv: Millennium. [= Мельников 2018]

Melnikov, A. (2019). Metaparadigmatic structure of modern sociological knowledge. [In Ukrainian]. In: Reznik, V. (Ed.), *Sociological Metatheorizing: History and Present Day* (pp. 226–248). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Мельников 2019]

Popper, K. (1994). *The Poverty of Historicism*. [In Ukrainian]. Kyiv: Abris. [= Поппер 1994]

Popper, K.R. (2017). The logic of the social sciences. Presentation. [In German]. *Cologne Journal for Sociology and Social Psychology* (Suppl 1), 69, 215–228. Retrieved from: https://kzfss.uni-koeln.de/sites/kzfss/pdf/SH_56-2017.pdf

Reznik, V. (Ed.). (2019). *Sociological Metatheorizing: History and Present Day*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Резнік 2019]

Ritzer, G. (2002). *Modern Sociological Theory*. [In Russian]. St. Petersburg: Piter. [= Ритцер 2002]

Turner, J.H. (1979). Sociology as a Theory Building Enterprise: Detours from the Early Masters. *The Pacific Sociological Review*, 22 (4), 427–456.

Vasquez, J.A. (1997). The Realist Paradigm and Degenerative versus Progressive Research Programs: An Appraisal of Neotraditional Research on Waltz's Balancing Proposition. *The American Political Science Review*, 91 (4), 899–912. DOI: 10.1007/s11577-017-0425-6.

Received 27.08.2021

ВОЛОДИМИР РЕЗНИК

Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс

Витоки та зміст методології наукових дослідницьких програм І. Лакатоса розглядаються з урахуванням проблематики та завдань історії соціології. Рецепцію методології дослідницьких програм у соціології можна пояснити релевантністю аналітичної моделі структури та динаміки дослідницької програми в аналізі соціологічного знання. В межах соціологічного знання аналітично розрізняють метатеоретичний, теоретичний та емпіричний структурні рівні. Спостерігаються певні структурні аналогії: між «твердим ядром» та «негативною евристикою» дослідницької програми, з одного боку, та метатеорією — з іншого; між «захисним поясом» та «позитивною евристикою» дослідницької програми, з одного боку, та теорією — з іншого; між емпіричним змістом дослідницької програми, з одного боку, та емпірикою соціології — з іншого. Можна спостерігати певні аналогії динаміки функційних зв'язків між структурними компонентами дослідницької програми, з одного боку, та динаміки функційних зв'язків між метатеоретизуванням, теоретизуванням та емпіричним аналізом у соціології — з іншого.

Ключові слова: позитивізм, постпозитивізм, фальсифікація, дослідницька програма

ВЛАДИМИР РЕЗНИК

Анализ исследовательских программ: социологический ракурс

Истоки и содержание методологии научных исследовательских программ И. Лакатоса рассматриваются с учетом проблематики и задач истории социологии. Рецепцию методологии исследовательских программ в социологии можно объяснить релевантностью аналитической модели структуры и динамики исследовательской программы в анализе социологического знания. В рамках социологического знания аналитически различают метатеоретический, теоретический и эмпирический структурные уровни. Наблюдаются определенные структурные аналогии: между «твердым ядром» и «негативной эвристикой» исследовательской программы, с одной стороны, и метатеорией — с другой; между «защитным поясом» и «позитивной эвристикой» исследовательской программы, с одной стороны, и теории — с другой; между эмпирическим содержанием исследовательской программы, с одной стороны, и эмпирикой социологии — с другой. Можно наблюдать ряд аналогий динамики функциональных связей между структурными компонентами исследовательской программы, с одной стороны, и динамики функциональных связей между метатеоретизированием, теоретизированием и эмпирическим анализом в социологии — с другой.

Ключевые слова: позитивизм, постпозитивизм, фальсификация, исследовательская программа

VOLODYMYR REZNIK

Analysis of research programs: a sociological perspective

The origins and content of the methodology of scientific research programs of I. Lakatos are considered taking into account the problems and tasks of the history of sociology. The reception of the methodology

of research programs in sociology can be explained by the relevance of the analytical model of the structure and dynamics of the research program in the analysis of sociological knowledge. Within the framework of sociological knowledge, metatheoretical, theoretical and empirical structural levels are analytically distinguished. Certain structural analogies are observed: between the «hard core» and «negative heuristics» of the research program, on the one hand, and metatheory, on the other; between the «protective belt» and the «positive heuristic» of the research program, on the one hand, and theory, on the other; between the empirical content of the research program, on the one hand, and the empirical basis of sociology, on the other. One can observe a number of analogies in the dynamics of functional connections between the structural components of the research program, on the one hand, and the dynamics of functional connections between metatheorizing, theorizing, and empirical analysis in sociology, on the other.

Keywords: *positivism, post-positivism, falsification, research program*